

УДК 911.3

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ
(НА ПРИКЛАДІ АГРАРНОЇ СФЕРИ)***Кравець Т.М.**Львівський національний університет імені Івана Франка*

Досліджено теоретичні, методичні та практичні проблеми трансформаційних процесів аграрної сфери на регіональному рівні. Проаналізовано тенденції та перспективи розвитку цих процесів у сільському господарстві регіону за окремими складовими трансформування. Основний акцент дослідження здійснено на термін трансформація, його суть, походження та важливість в сучасній науці. Співставлено й проведено ґрунтовний аналіз структури трансформації за різними ученими. Запропоновано структуру трансформації аграрної сфери: структурні, функціональні, організаційно-управлінські й територіальні трансформації. Визначено складові кожного типу трансформацій, проведено їх аналіз та перспективи у аграрній сфері. Виокремлено сильні й слабкі сторони у межах трансформування аграрної сфери, на які потрібно приділити найбільшу увагу при складанні програми розвитку аграрної сфери у перспективі.

Ключові слова: трансформація, аграрна сфера, суспільна трансформація, реформування.

Постановка проблеми. Трансформація - мало розроблене поняття в економіці, географії і інших науках, яке має широкий спектр використання. Вивчення трансформацій які відбулись у аграрній сфері несе за собою значні позитиви, це дає можливість простежити негативні тенденції та повернути їх у правильне русло, запобігаючи тим самим продовольчій кризі у регіональному чи державному масштабі. Саме у вивченні трансформаційних процесів прихований ключ до оптимального шляху виходу аграрної сфери на європейський рівень.

Аналіз публікацій. Дослідженню цих проблем і процесу трансформації аграрної сфери присвячені праці таких вітчизняних економістів, як В.Захарченко, Ю.Осипов, О.Панібратська, Я.Янишин, географів І.Горленко, С.Запотоцького.

Вихідною інформацією дослідження є електронні дані щодо зміни показників сільського господарства, зокрема структури і кількості сільськогосподарських підприємств, а також друкована статистична інформація про розвиток аграрної сфери у розрізі окремих адміністративних одиниць Львівської області.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є розробка рекомендацій щодо оптимізації напрямків трансформування аграрної сфери, визначення пріоритетності їх реалізації на рівні регіону. Для реалізації цієї мети необхідно визначити суть трансформації аграрної сфери як такої.

Результати дослідження:

Особливістю розвитку української суспільної географії на сучасному етапі є удосконалення поняттєво-термінологічного апарату. Ця модернізація є необхідною, оскільки людська цивілізація розвивається, виникають нові явища, процеси, старі відходять у минуле. Перед наукою постає проблема опису, розробки та обґрунтування нових категорій.

В економічній науці існують різні тлумачення сутності поняття "трансформація". Воно має спільне походження з "реформуванням", проте як терміни вони не є тотожними. Зміст процесу реформування полягає у здійсненні певних кардинальних змін, тоді як зміст процесу трансформації пов'язаний з перетворенням чогось у щось. Трансформацію слід розглядати як напрям, як завдання і, зрештою, навіть як основу й головний шлях здійснення реформування [9]. Для аграрної сфери вона має більше внутрішній характер, ніж весь процес реформування, оскільки трансформація охоплює лише явища всередині цієї сфери, а реформування - також ті, що виходять поза її межі.

Великий тлумачний словник сучасної української мови трансформацію трактує як зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь [2, с. 1263];

Трансформація - це дія або процес зміни форми, вигляду, природи або характеру суспільства, або окремої структури. Трансформація означає перетворення сутнісних компонентів соціуму, всіх сторін сфер суспільного життя [8].

Трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації - саме перетворення форм і змісту життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін.

Поняття трансформації аграрної сфери розглядало багато учених, проте й досі воно не досконале. Пропонуємо таке розуміння цього поняття: трансформація аграрної сфери - суспільно-географічний процес, що характеризує історичні зміни структури аграрної сфери, зумовлений науково-технічною революцією, якісними змінами економічних та соціальних процесів країни чи регіону.

З переходом до ринкових відносин аграрна сфера інтенсивно трансформується під впливом певних факторів та умов. Під факторами трансформації розуміємо ті рушійні сили, які викликають якісні зміни в ній або трансформаційні переходи (зникнення певних суб'єктів господарювання, перехід від одного якісного стану до іншого). Щодо виробничої підсистеми аграрної сфери, то усі інші підсистеми та їх елементи (ресурсні, споживчі, екологічні тощо) є факторами трансформації, тобто вони є внутрішніми джерелами розвитку (саморозвитку) виробничої підсистеми і господарства регіону загалом.

На відміну від факторів, умови трансформації господарства регіону виступають як сили зовнішнього (по відношенню до нього) впливу. Вони можуть посилювати або послаблювати дію факторів трансформації, але безпо-середньо на виробничу підсистему господарства регіону не впливають.

Отже, фактори трансформації господарства регіону слід вважати чинниками прямої дії, а умови - непрямої. Водночас між умовами й факторами трансформації господарства регіону немає неперехідної межі, бо фактори не лише виростають з умов, а й приводяться ними в дію. На певному рівні розвитку продуктивних сил і виробничих відносин умови переростають з пасивного явища у явище активне - у фактори. Так, певні елементи природи на черговому витку розвитку техніки й технологій та появи потреб на їх корисні функції можуть перейти в категорію природних ресурсів.

Наукові підходи до виділення типів трансформаційних процесів відрізняються. Найбільш глибоку типізацію трансформаційних процесів в економічних системах розробив Ю. Осипов [6]. При цьому він враховував глибину й характер кризових явищ, що відбуваються в системах, і виділив три типи трансформаційних процесів: товарно-ринкової, виробничо-структурної та системної трансформації.

Товарно-ринкова трансформація свідчить про певний розлад у сфері обігу, але він не викликає серйозних змін у самій економічній системі, якщо її продукт не застарів, а виробнича база не потребує оновлення. Його виявами є скорочення обсягів реалізації продукції, тимчасові звільнення з роботи, короткострокові фінансові труднощі.

Виробничо-структурна трансформація охоплює не лише сферу обігу, а й виробничу сферу, тобто весь процес відтворення. А це означає, що він передбачає глибокі якісні зміни у структурі та матеріально-технічній базі виробництва. Постійними супутниками трансформації цього типу є масові звільнення, банкрутства, перерозподіл власності, утворення монопольних союзів, дефіцит державного бюджету тощо.

Системна трансформація - найбільш глибокий тип трансформації. Він стосується не тільки процесу відтворення, а й самого типу відтворення, тобто передбачає зміну способу господарювання, хоча його зовнішні ознаки мало чим відрізняються від другого типу.

Останнім часом з'явилися спеціально-наукові підходи до типізації трансформаційних процесів. (рис. 1) І. Горленко виділила чотири типи трансформаційних процесів: галузево-компонентна трансформація (зменшення в структурі виробництва частки традиційних і зростання частки інноваційних галузей); функціональна (переспеціалізація виробництва, зміни в технологіях, матеріально-технічній базі тощо); територіальна (територіальна деконцентрація виробництва, винесення з найбільших промислових вузлів і агломерацій екологічно небезпечних і непрофільних виробництв); організаційно-управлінська (перебудова організаційних структур, перерозподіл функцій між державними, місцевими та підприємницькими структурами та ін.) [3].

О. Панібратська дещо розширила цю типізацію й виділила шість типів трансформаційних процесів: ринкову, структурно-управлінську, структурно-галузеву, структурно-територіальну, структурно-функціональну, інноваційно-технологічну трансформації. Безперечно, кожний з вказаних типів трансформаційних процесів має об'єктивний зміст, але тільки в тому разі, якщо їх розглядати окремо. У сукупності вони не утворюють єдиного типологічного ряду, оскільки виділені за різними ознаками: перший - зміни способу виробництва в системі; другий - п'ятий - зміни структури системи; шостий - зміни напряму та інтенсивності розвитку системи [7].

Водночас зазначені типізації наводять на думку, що типи трансформаційних процесів логічно виділяти на основі структурних "зрізів" або аспектів розгляду систем. Шляхом "перетину" динамічного з іншими аспектами В. Захарченко визначив такі типи трансформаційних процесів: структурну, функціональну, організаційну та управлінську трансформації [5].

На основі типів трансформацій промислових територіальних систем В.Захарченка, у дослідженні нами розроблено схему трансформаційних процесів в аграрній сфері, зокрема додано територіальні трансформації. Схема трансформаційних процесів В. Захарченка найкраще відображає усі господарські трансформації, тож її взято за основу і пристосовано до аграрної сфери.

Пропонуємо такі типи трансформацій аграрної сфери (рис 2).

Процеси структурної трансформації. Під ними розуміємо більшість процесів трансформації

аграрної сфери. Доцільно виділяти такі процеси.

Зміна потужностей і обсягів виробництва у аграрній сфері. Як показує практика, в окремих підприємствах усі чи основні елементи можуть залишатися "на місці", але при цьому вони зазнають не менших потрясінь, ніж при зміні елементів. Це буває у випадку різкої зміни потужностей усіх елементів і ланок (ресурсної, виробничої, збуту тощо). Головною причиною "скидання" виробничих потужностей при переході до ринку є випуск продукції, що не відповідає критеріям конкурентоспроможності (низька якість, висока ціна).

Реструктуризація підприємства - багатопланове поняття, яке включає комплекс взаємопов'язаних перетворень (організаційно-економічних, правових, технічних), спрямованих на зміну структури підприємства, форм власності, організаційно-правових форм господарського механізму, здатних привести підприємство до фінансового оздоровлення, підвищення ефективності виробництва). Реструктуризація здійснюється шляхом укрупнення або подрібнення сільськогосподарських підприємств.

Укрупнення відбувається завдяки злиттю (об'єднанню) - зливаються два чи більше сільськогосподарських підприємства, або коли об'єднуються малі сільськогосподарських підприємства з більшими чи сільськогосподарських підприємства приєднується до промислового підприємства.

Існують такі основні шляхи реформування шляхом подрібнення форм господарювання: формування фермерського господарства шляхом виділення з сільськогосподарських підприємства чи перетворення особистих підсобних господарств у фермерські; поділ колективних підприємств на інші формування.

Результатом проведених реформ в Україні стала реорганізація та подрібнення великих інтегрованих сільськогосподарських підприємства - колгоспів, радгоспів. Вона проведена без врахування накопиченого досвіду та виробничого потенціалу в даних структурах. Подрібнення великих інтегрованих підприємств та їх технологічної бази призвело до значного зниження ефективності сільськогосподарського виробництва. Реформи, що відбулися в аграрному секторі, супроводжувалися, з одного боку, подрібнення аграрних підприємств і зменшенням площ землеволодіння, а з іншого - руйнацією матеріально-технічної бази, розпадом цілісних господарських комплексів і виробничої інфраструктури аграрної сфери.

Основним способом ліквідації аграрного підприємства є визнання його банкрутом. Від-

повідно до Закону "Про банкрутство" від 14 травня 1992 р., банкрутством суб'єкта аграрного підприємства слід вважати пов'язану з недостатністю активів у ліквідній формі неспроможність суб'єкта аграрного підприємства (незалежно від його форми власності та організаційно-правової форми) задовольняти в установленний строк пред'явлені до нього з боку кредиторів вимоги і виконати зобов'язання перед бюджетом.

Отже, структурні трансформації в аграрній сфері розуміємо як зміну потужностей та обсягів виробництва, реструктуризацію та ліквідацію підприємств.

Процеси функціональної трансформації тісно пов'язані з процесами структурної трансформації, оскільки структура визначає функціональні характеристики (функції, механізм та процес функціонування). Основними серед процесів функціональної трансформації є такі.

Зміна спеціалізації. Спеціалізація сільськогосподарських підприємства визначається з урахуванням науково обґрунтованого розміщення сільського господарства на території країни. При встановленні спеціалізації господарств зважають насамперед на виконання договірних зобов'язань з продажу сільськогосподарських продуктів. На спеціалізацію виробництва в сільськогосподарських підприємствах впливає комплекс економічних і природних факторів. Серед них одним з основних є попит і рівень цін на сільськогосподарську продукцію, які можуть значно стимулювати виробництво тих чи інших видів продукції або стримувати розширення певних галузей.

Зональна спеціалізація передбачає поділ праці між зонами, економічними районами, областями, адміністративними районами при переважному виробництві певних видів товарної продукції в тій чи іншій адміністративно-територіальній одиниці.

Господарська спеціалізація полягає в зосередженні господарської діяльності підприємства на виробництві певних видів (виду) продукції, відповідно до попиту на них та з метою найбільш повного використання місцевих природно-економічних умов і одержання максимального прибутку.

Внутрішньогосподарська спеціалізація передбачає раціональне розміщення виробництва певних видів продукції або виконання певних технологічних стадій виробництва у виробничих підрозділах господарства. Вона полягає в раціональному зосередженні виробництва певних видів продукції в тих чи інших підрозділах з урахуванням специфічних умов кожного з них. Здійснення внутрішньогосподарської спеціалізації передбачає доведення виробничих підрозділів до оптимальних розмірів, вдосконалення управління ними, визна-

Рис. 1. Трансформаційні процеси господарства

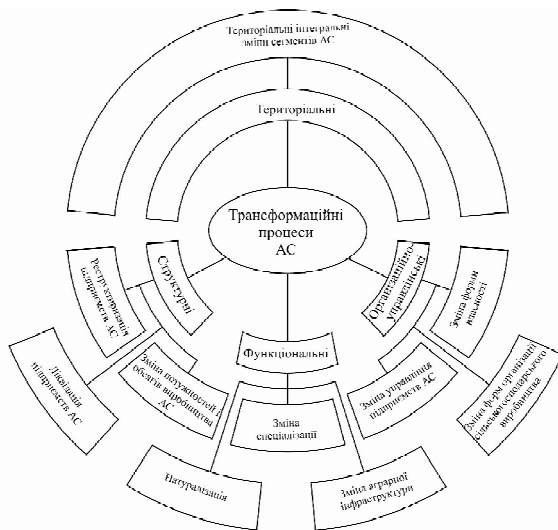

Рис. 2. Трансформація аграрної сфери (автор Т. Кравець) Примітка: АС - аграрна сфера

чення раціональних науково обґрунтованих внутрішньогосподарських зв'язків.

Внутрішньогалузева спеціалізація - це виділення окремих етапів виробництва продукції в закінчені технологічні цикли (одержання молока, відгодівля худоби, одержання приплоду, вирощування корів-первісток) при міжгосподарському кооперуванні підприємств. Наприклад, молочне господарство продає телят в ранньому віці господарству, яке займається дорощуванням і відгодівлею молодняка великої рогатої худоби; господарство, що спеціалізується на вирощуванні корів-первісток, продає їх молочним господарствам. Розміри спеціалізованого виробництва при цьому мають бути раціональними.

Усі форми спеціалізації тісно пов'язані між собою і перебувають у постійному розвитку. Подальший розвиток спеціалізації с.-г. виробництва зумовить значні трансформаційні зміни.

Натуралізація - виробництво у сільському господарстві спрямоване безпосередньо на

задоволення особистих потреб і споживання. Для натуральних господарств характерною є економічна замкнутість. Це означає, що такі господарства повністю або майже повністю ізолювали себе від суспільного поділу праці. Натуральне господарство протилежне товарному, яке виробляє продукти для продажу.

Натуралізація здійснюється запровадженням домашньої промисловості, яка є виробництвом у сільському господарстві готових продуктів для особистого і виробничого споживання. Виготовляються вони із сировини, яка добувається чи виробляється в цьому ж господарстві.

Трансформування інфраструктури є важливим функціональним чинником аграрної діяльності, що забезпечує участь в аграрному ринку, зовнішні та внутрішні зв'язки. У Львівській області інфраструктура потребує докорінної ринкової трансформації та розвитку, а в деяких випадках - створення окремих компонентів. Ми виділяємо в аграрній сфері трансформування логістичної, інженерної, транспортної та ринкової складових аграрної інфраструктури. Формуванню регіонального аграрного ринку у Львівській області сприяє зростання автономності стосовно інших регіональних ринків та польського ринку продовольства. Це можемо стверджувати на підставі аналізу динаміки цін.

Отже, функціональні трансформації в аграрній сфері - зміна спеціалізації, натуралізація, зміна аграрної інфраструктури, формування регіонального аграрного ринку.

Процеси організаційно-управлінської трансформації аграрної сфери полягають у зміні таких елементів.

Зміна форм організації виробництва. При пошуку раціональних форм організації виробництва слід орієнтуватися на загальноорганізаційні принципи.

Зміна форм власності. Перехід до ринку висвітлив невідповідності в аграрній сфері. Відбувається зміна форм власності, спрямована на покращення діяльності підприємств.

Зміни в управлінні сільськогосподарськими підприємствами. Зростання ролі стратегічного управління. За умов планової економіки стрижнем управління було господарське планування, а з переходом до ринку на перший план виходить стратегічне управління ними. За І. Ансоффом, специфіка цього управління полягає в тому, що воно ставить своїм завданням регулювання спонтанних змін у системі, а ці зміни виникають так швидко, що їх неможливо завчасно передбачити [1, с. 49].

Отже, організаційно-управлінські трансформації - зміна форми організації виробництва, форми власності, зміни в управлінні підприємствами аграрної сфери.

Процес територіальної трансформації аграрної сфери. Територіальні зміни пов'язані із зміною геопросторової організації аграрної сфери, є похідними від чотирьох типів трансформаційних процесів, в основі яких лежать зміни територіального розміщення.

Серед територіальних трансформаційних процесів, залежно від охопленої території, можна виділити: загальнодержавні, регіональні і локальні трансформаційні процеси.

Отже, територіальні трансформації аграрної сфери - зміна геопросторової організації усіх складових сегментів.

Висновок. Отже трансформація аграрної сфери, зокрема обласного регіону не є однорідною за своєю суттю. Трансформація поділяється на

структурну, функціональну, організаційно-управлінську і територіальну, які в свою чергу також не є однорідними. Весь комплекс трансформацій аграрної сфери формує структуру трансформації регіону.

Список літератури

1. Ансофф І. Стратегическое управление / И. Ансофф; пер. с англ. - СПб. : Питер, 1999 - 416 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. - К. : Ірпінь ; Перун, 2002. - 1440 с.
3. Горленко І. О. Суспільно-географічні принципи і напрями трансформації структури виробництва України / І. О. Горленко // Український географічний журнал. - 1995. - №1-2. - С. 17-23.
4. Запотоцький С. Особливості механізму залучення інвестицій в регіон // С. Запотоцький / Часопис соціально-економічної географії України. - 2008. ? №4. - С. 134-141.
5. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В. І. Захарченко. - Вінниця : Гіпаніс, 2004. - 647 с.
6. Осипов Ю. М. Теория хозяйства : учеб. : в 3 т. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. - Т. 3 : Хозяйственная динамика трансформации и переходы. Неэкономическое хозяйство. - 607 с.
7. Панібратська О. В. Етапи економіко-географічного дослідження паливно-енергетичного комплексу України / Український географічний журнал. - 2000. - №2. - С. 20-24.
8. Соціологія: 100 питань - 100 відповідей : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Є. А. Подольська, Т. В. Подольська. - К. : Інкос, 2009. - 352 с.
9. Янишин Я. С. Оптимізація напрямків ринкової трансформації аграрного сектора економіки регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / Я. С. Янишин. - Житомир, 2006. - 20с.

Кравец Т. М. Трансформация как категория общественно-географической науки (на примере аграрной сферы).

Исследованы теоретические, методические и практические проблемы трансформационных процессов аграрной сферы на региональном уровне. Проанализированы тенденции и перспективы развития этих процессов в сельском хозяйстве региона за отдельными составляющими трансформации. Основной акцент исследования осуществлено на определение трансформация, его суть, происхождение и важность в современной науке. Сопоставлены и проведен обстоятельный анализ структуры трансформации за разными учеными. Предложена структура трансформации аграрной сферы: структурные, функциональные, организационно-управленческие и территориальные трансформации. Определены составляющие каждого типа трансформаций, проведено их анализ и перспективы в аграрной сфере. Выделены сильные и слабые стороны в пределах трансформации аграрной сферы, на которые нужно уделить наибольшее внимание при составлении программы развития аграрной сферы в перспективе.

Ключевые слова: трансформация, аграрная сфера, общественная трансформация, реформирование.

Kravets T. M. Transformation as the category human-geographical science (for example of agrarian sphere). Theoretical, methodological and practical problems of transformation processes of agrarian sphere at the regional level. The tendencies and perspectives of development of these processes in region agriculture for the transformation of the individual components. The main focus of the research carried out for a period of transformation, its nature, origin and importance in modern science. Are compared and conducted a detailed analysis of the structure transformation by different scientists. The structure transformation of agrarian areas: structural, functional, organizational, administrative and territorial transformation. The composition of each type transformations performed their analysis and perspectives in agriculture. Author determined the strengths and weaknesses within the transformation of the agrarian sector, which should be given consideration in drawing up the program of agrarian sphere in the future.

Key words: transformation, agriculture, social transformation, reform.